

TÜRKİYE SELÇUKLULARININ YIKILIŞI SÜRECİNDE SOSYAL HAYATTA BAZI İNSANİ DEĞERLER ÜZERİNE

ON SOME HUMAN VALUES IN SOCIAL LIFE DURING THE COLLAPSE OF THE TURKEY SELJUKS

Nazlı ALTUNSOY *

Öz

Bu çalışmada Köseadağ Savaşı ve sonrasında Anadolu'da yaşanan sosyal buhran ile Anadolu'daki insani değerlerin bu buhranın atlantılmasındaki etkisi incelenecektir. Köseadağ bozgunu (641/1243) ile birlikte iktisadi, siyasi ve en önemlisi sosyal buhran yaşanmıştır. Reaya, ekonominin ve güvenliğinin bozulması ile otorite boşluğunun sonuçlarını yaşayarak deneyimlemiş ve dertlerini anlatacakları bir merci bulmakta zorlanmıştır. Şehirli ve göçer tabakaları arasındaki sosyal farkın yanı sıra Anadolu'ya yoğun bir göçün de gelmesi var olan keşmekeşin artmasına sebep olmuş, müslim-gayrimüslim tüm reaya var olma mücadelelerini bu karmaşa ortamında vermek zorunda kalmışlardır.

İnsanlık tarihine birer hediye olan değerlerin oluşması genellikle böyle buhran zamanlarından sonra vuku' bulmuştur. Bu dönemde Anadolu'da İslâm algısı kendine has bir anlayış geliştirmiştir. Bu anlayışa göre en yüce değer insan sevgisidir. İnsan, müslim-gayrimüslim ayırt edilmeksizin değerlidir, sevgi ve saygıyı hak etmektedir. Bunların yanında din, dil, ırk ayrımı yapılmaksızın dinî liderlerin ve özellikle Türkmen dervişlerinin tüm halka eşit davrandığı ve herkesin sığınağı olduğu, dinî önderlerin dinler üstü bir pozisyonda bulunduğu izlenmektedir.

Anahtar Kelimeler

Anadolu, insan sevgisi, tasavvuf, dervişler, Yûnus Emre, Mevlânâ, Hacı Bektâş-ı Velî

* Arş. Gör. Dr., Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırklareli/Türkiye, nazli.altunsoy@klu.edu.tr, <https://0000-0002-7438-4401>.

•
Abstract

In this study, the social crisis experienced in Anatolia after the Köseadağ War and its aftermath and the impact of human values in Anatolia on overcoming this crisis will be examined. After the Köseadağ defeat (641/1243) an economic, political and most importantly social crisis was experienced. The people experienced the consequences of the deterioration of the economy and security, and the lack of authority, and had a hard time finding an authority to tell about their troubles. In addition to the social difference between urban and nomadic strata, the intense immigration to Anatolia caused the existing chaos to increase, and all Muslim and non-muslim citizens had to struggle to exist in this chaos.

Sentimental values which were presented to the history of human, are formed usually after such times of depression. In this period, the perception of Islam in Anatolia developed a unique understanding. According to this understanding, the highest value is humanity. Human beings are valuable, regardless of whether they are Muslim or non-muslim, and deserve love and respect. In addition to these, it is observed that religious leaders and especially Turkmen dervishes treat all people equally, regardless of religion, language or race, and are a shelter for everyone, and especially religious leaders have a supra-religious position.

•
Keywords

Anatolia, humanity, mysticism, dervishes, Yūnus Emre, Mawlānā, Hādjdjī Bektāsh Walī

GİRİŞ

Toplumsal kültürün en değerli ve yüce unsurları bir araya gelerek dünya medeniyetini oluştururlar. Toplumların ve onu oluşturan bireylerin dünya medeniyetine yaptıkları katkılar ise o toplumları yüceltir. Bazı dönemlerde ortaya çıkan şahsiyetler dünya mirası sayılabilecek değerleri insanlığa hediye etmiş, içinden çıktığı toplum için birer iftihar tablosu olmuşlardır. Dünya tarihine bakıldığında böyle şahsiyetlerin sayısının az olması ortaya koydukları değerleri daha da artırmaktadır. Anadolu Türklüğü, Anadolu Türk-İslâm medeniyeti de en zor zamanlarında bağrından böyle değerleri çıkarıp insanlığa sunmuştur. Bugün dünyanın her yerinden insanlar Mevlânâ'yı (ö. 672/1273), Yûnus Emre'yi (ö. 720/1320?), Hacı Bektâş-ı Velî'yi (ö. 669/1271?) okumakta, anlamaya çalışmakta ve onların söyledikleri ile sorunlara çözüm üretmeye çabalamaktadırlar. İnsanın sadece insan olarak saygın ve değerli sayılması ve hoşgörü toplumu inşa etmeye yüzlerce yıl sonra bile katkı sağlıyor olması, bu değerlerin önemini bugün daha da artırmaktadır.

Büyük felsefeleri büyük insanlar, büyük insanları da yaşadıkları şartlar doğurmuştur denilebilir (Taşpınar, 1992, s. 113). İnsanların hayatlarında bazı dönüm noktaları olduğu gibi toplumların da böyle kırılma noktaları vardır. Yukarıda bahsedilen kişiler ve değerler XIII. yüzyıl ve sonrasında Anadolu'da yaşanan zor ve sancılı bir sürecin neticesinde meydana çıkabilmiştir. Bu dönemden kısaca bahsetmek gerekirse; vatan tutmaya çalışan Türkmenlerin Anadolu'yu yurt edinmeye başlamasının üzerinden çok uzun bir zaman geçmemiştir. Bu nedenle yurt ve yurtsuzluk kavramlarının insanların benliklerinde oluşturduğu yara henüz kabuk bağlama aşamasındadır. *Anadolu'dan Türkiye'ye* evirilme sürecinde Malazgirt Zaferi'nden itibaren çoğunluğunu Türkmenlerin oluşturduğu göç dalgasında birçok etnik ve dinî yapıda insan da bölgeye gelmişti. Bu gelenler, kuşkusuz Anadolu coğrafyasında var olan farklı unsurlardan oluşan toplumsal yapıda başlarda bir karmaşa yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Öncelikle Selçuklu sultanları ve diğer ilk Türk beylerinin izledikleri siyaset, bu kargaşa devresinin nispeten daha sancısız atlatılmasında etkili olmuştur.

Türkmenlerin Anadolu'yu yurt edindiği, başka bir çıkar yollarının kalmadığı devrede Haçlı Seferleri'nin başlaması, onların ilk vatan savunması yapmalarını zorunlu kılmıştır. Bu sırada, Rum ve Ermenilerle devam eden savaşlar ve diğer beylikler/devletler ile var olan mücadelenin yanı sıra, bir de Katolik Avrupa'nın ilk hedefinin Anadolu toprakları olması Türkmenlerin Anadolu için verdikleri mücadeleyi daha da çetin bir hale getirmiştir.

Bu çetin mücadele atlatılıp Selçukluların Anadolu'da siyasî istikrarı sağlamasıyla Türkmenlerle birlikte tüm reaya rahat bir nefes alabilmiştir. Anadolu, sosyo-ekonomik açıdan kalkınarak bugün hala ayakta olan ve o döneme şahitlik eden eşsiz eserlerle donatılmıştır. Ancak kalkınmayla beraber yönetimin reaya anlayışı değişmeye başlamıştır. Şehirliyle daha çok değer verilirken özellikle göçer Türkmenlerin ikinci plana atılması (tıpkı Büyük Selçukluların yıkılışındaki gibi) onları küstürmüştür (Halman, 1968, s. 231; Taşpınar, 1992, s. 13; Kara, 2020, s. 20-21). Türkmenler, Sultan II. Kılıç Arslan'ın saltanatının son yıllarından itibaren ikinci plana atılmaya başlanmıştır. Türkmen komutanlarının oluşturduğu tehdidi gören Sultan I. Alâeddin Keykubad, bu tehdidi ortadan kaldırmaya yönelik izlediği politika doğrultusunda Türk komutanlar yerine farklı etnik ve dinî kökenli kişileri göreve getirmiştir (Kayhan, 2018, s. 100-106).

Türkiye Selçukluları kuruluş aşamasında doğal olarak Türkmen unsurlara dayanmaktaydı; ancak Sultan I. Alâeddin Keykubad'dan itibaren büyük gelir ve nüfuza sahip emirlerin/beylerin görevlerine son verilip öldürülmesi ve daha sonra gayrimüslim kökenli bürokratlara özellikle Frenk askerlere¹ ağırlık verilmesi ile Türkmenler hem siyasî hem de askerî olarak bir soyutlanma yaşamıştır (İbn Bibi, 2014, s. 286-295).² Ardından Moğol tahakkümü ile beraber İran kökenli devlet adamlarının yönetimde ağırlık kazanması Türkmenlerin küskünlüğünü daha da artırmıştır. Büyük Selçuklu Devleti bilindiği üzere İran coğrafyası üzerinde kurulmuş, buna bağlı olarak da özellikle kültürel anlamda yoğun bir Fars etkisinde kalmıştır. Bu durum Selçuklu Türklerinin Anadolu'da kurdukları devlet ile de devam etmiştir. Kültürel ve dil olarak etkilenmenin yanı sıra Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılması ve Moğol istilası önünden pek çok İranî unsurun bu coğrafyaya akın etmesi ile etkileşim daha da artmış, devlet kademelerinde Farsların yoğun bir şekilde istihdam edilmelerine neden olmuştur. Bu durum doğal olarak Türkmenlerde bir küskünlük ve tepkiye de sebebiyet vermiştir.³

¹ Frenk ücretli askerler hakkında detaylı bilgi için bk. (Göksu, 2015, s. 216-222).

² Vezir Sadeddin Köpek'in ileri gelen devlet adamlarını ve Türkmenlerin desteklediği Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Melike Adiliye'den olan oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı annesiyle beraber ortadan kaldırması da Türkmenlerin dışlanmasına yönelik bir örnek olarak verilebilir (İbn Bibi, 2014, s. 451-458, 560-462).

³ İran/Fars asıllı Selçuklu Devleti bürokratlarından bazıları bu kişilerdir; Vezir Şemseddin İsfahânî (ö. 646/1249) İran asıllı olup zamanında İranlıları devlet kademelerine doldurduğu söylenmektedir. Ayrıca o, Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev öldükten sonra eşi Berduliye ile de evlenmiştir (Turan, 2018, s. 480-485; Bal, 2006, s. 267, 279-280, 291); Önemli devlet adamlarından Muînüddin Süleyman Pervâne (ö. 676/1277) de İran asıllı bir bürokrattı (Aksarayî, 2000, s. 31, 33-35); Selçuklu kaynak yazarı el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri el-Rugadi İbn Bibi (ö. 684/1285'ten sonra) de babası Mecdüddin Muhammed gibi Selçuklu sarayında *divan-ı tuğra* reisliği yapmış İran kökenli bir saray görevlisiydi (İbn Bibi, 2014, s. 1-3); Sâhib Ata Fahreddin Ali'nin (ö. 687/1288) Arapça yazılan

Komutanlık ve diğer üst kademelerde başlayan bu uygulamalara benzer yaklaşımlar muhtemelen halk tabakasında da yaşanmış veya en hafif haliyle yansıma bulmuş olmalıdır. Türkmenlerin aleyhine izlenen bu politikalar, onlarda bir öfke birikimine ve dinî sebeplerden çok daha önemli, sosyo-ekonomik gerekçelerle Babaî isyanına (637/1240) kalkışmaları ile ifade bulmuştur. Yalnızca gayrimüslim unsurlar tarafından değil Müslüman ve hatta bazen Türk grupların dahi onları aşağıladığı bir ortamda devletin de onları değersiz görüp İranî unsurlara ağırlık vermesi Türkmenler üzerindeki baskıyı artırmıştır. Bu nedendir ki Babaî isyanı beklenenden çok daha büyük bir etki ile neticelenmiştir (Köprülü, 2013, s. 203; Şahin, 2020, s. 65).⁴

Harezmşah Devleti'nin yıkılması ile Moğollardan kaçan devlet adamları, halk, esnaf, sanatkar, âlim hemen herkesin Anadolu'ya göç etmesi sosyal bir kargaşanın yaşanmasına sebep olmuştur. Özellikle Selçuklulara sığınan Harezm beylerinin Güneydoğu Anadolu'daki Türkmen gruplar ile etkileşime girmeleri bölgedeki huzursuzluğu ve hareketi artırmıştır (İbn Bibi, 2014, s. 467-472). Nitekim zaten var olan sıkıntılar bundan sonra Baba İlyas Horasanî (Baba Resûl) (ö. 637/1240) önderliğinde Selçukluları derinden sarsacak bir isyan hareketine dönüşme fırsatı bulmuştur. Birçok farklı değişimi yoğun olarak geçirmek zorunda kalan Türkmenler, Selçuklu yönetiminin de dışlaması nedeniyle çok büyük oranda bu isyan hareketine dâhil oldular ve Selçuklu kuvvetlerine ağır mağlubiyetler yaşattılar. Selçuklu kuvvetleri, karşılardaki Türkmen babanın manevî kuvvetinden çekinip neredeyse tamamen yenilecekleri sırada Frenk ücretli askerler sayesinde isyan bastırılabilirdi ve isyana katılan herkes öldürüldü. Böylece üzerlerindeki baskıdan kurtulmak isteyen Türkmenler bu hareketin sonucunu canları ile ödediler ve diğer Türkmenlerin korkularının ve üzerlerindeki baskılarının da artmasına sebep oldular. Kısacası bu isyan ile birlikte Türkmenlerin

---

divan defterlerini Farsçaya çevirtmesi onun da İranlı olduğunu göstermektedir (Aksarayî, 2000, s. 47-48; Merçil, 2008, s. 515-516); Ayrıca Farsça şiir yazar şairlerin Türkiye Selçuklu Devleti sultanları tarafından korunduğu, teşvik edildiği bilinmektedir ki bu durum da dönemin anlayışını göstermesi açısından önemlidir (Kayhan, 2011, s. 1480-1481).

⁴ Polat'ın, doktora tezinde Türkiye Selçuklularında halkın müslim-gayrimüslim değil, yerleşik ve göçebe olarak ayrıldığı, şehirli olan farklı dinlerden kesimin göçerlere bakışlarının aynı olduğu yönündeki tespiti tarafımızca da yukarıda izah edildiği üzere desteklenmektedir. Ayrıca Babaî isyanına Hristiyan köylülerin de katılması bu durumu pekiştirmektedir (Turan, 2018, s. 441; Ocak, 2014, s. 76, 97, 153; Polat, 1997, s. 69, 203); Belirtmekte yarar var ki Babaî isyanına giden süreçte Ocak'ın üzerinde durduğu gibi ekonomik ve siyasî nedenler önemlidir. Ancak Türkmenlerin küskünlüklerini, şehirli gayrimüslimlere verilen ayrıcalıkların da etkilediği kanaatindeyiz (Ocak, 2014, s. 239; Şahin, 2015, s. 169).

hayat şartları çok daha vahim bir hal aldı denilebilir (İbn Bibi, 2014, s. 478-482; Ocak, 2014, s. 239; Göksu, 2015, s. 219-221).

Türklerin Anadolu'da var olma adına verdikleri askerî, siyasî, sosyal ve ekonomik mücadele bilinen bir gerçektir. Ancak Anadolu halkı üzerinde esas buhran denilebilir ki Babaî isyanı akabinde Moğol istilası ile meydana gelmiş, son ve vurucu darbe Köseadağ yenilgisi (İbn Bibi, 2014, s. 493-504) ile beraber yaşanmaya başlanmıştır. Köseadağ yenilgisinden Eretna Beyliği'nin (735-783/1335-1381) kurummasına kadar geçen yaklaşık bir asırlık süre acıların en yoğun yaşandığı dönem olmuştur. Bu duruma dair en net tespitler sıkıntılıların da bizzat şahidi olan Kerîmüddîn Mahmud Aksarayî (ö. 733/1332-1333) tarafından kayda alınmıştır. Bu kayıtlar üzerinden halkın yaşadığı zorluklar izlenebilmektedir.⁵ Moğol tahakkümü neticesinde iktisadî düzenin bozulması, vergilerin yüksek olması sebebiyle *halkta yakacak bir mum bile kalmadığı* (Aksarayî, 2000, s. 115), *halkın canına da vergi koyulması için çaba sarf edildiği* (Aksarayî, 2000, s. 117), *insanlara ölmeyecek kadar mal bırakıldığı* (Aksarayî, 2000, s. 174), *ilave vergiler nedeniyle servet sahiplerinin sağ elinden sol ellerine verecek bir şeylerinin kalmadığı* (Aksarayî, 2000, s. 180) onun eserinde yer alan ifadelerdir. Bu süreçte sürekli değişen sultanlar ve siyasî istikrarsızlık neticesinde Hatiroğlu Şerefeddin'in isyanı (675/1276) (İbn Bibi, 2014, s. 608-614), Karamanoğullarının isyanı (İbn Bibi, 2014, s. 628-640) ve Alâeddin Siyâvüş (Cimri) hadisesi (675-676/1277-1278) (İbn Bibi, 2014, s. 636-640), daha sonra yine Türkmen ayaklanmaları (689-691/1291-1292) yaşanmış ve durum giderek daha vahim bir hal almıştır (Aksarayî, 2000, s. 48, 77-87, 96-104). Aksarayî tüm bu Türkmen hareketlerinin bastırıldığını anlatsa da "*Türklerin fitne ateşi tamamen sönmedi.*" (Aksarayî, 2000, s. 104) diyerek sıkıntılıların, isyanların, mücadelenin devam ettiğini belirtmiştir.

Anadolu halkı sadece Moğol yöneticilerinden değil Selçuklu hükümdarı ve idarecilerinden de baskı görmüşlerdi, zira Aksarayî'nin belirttiği üzere bazen Müslüman yöneticiler Moğollardan yüz kat daha zulüm yapabilmişlerdir (Aksarayî, 2000, s. 33). İşte yukarıda sayılan tüm bu buhran üzerine Türkmenler başvuracakları bir merci olmadığı için ya isyana kalkışmış veya Tanrıya yönelmişlerdir. Bu ortamda devreye giren Türk büyükleri halkın maneviyatını yükseltip ayakta tutabilmiştir (Çağatay, 1989, s. 81-83). Bu dünyada nasip olmayan mutluluğu arayan insanlar tekkelere ve şeyhlere koşmuşlar, manevî rahatlamayı

⁵ Yûnus Emre'nin Hacı Bektâş-ı Velî'den buğday istemeye gitmesi ve orada yaşananlar Anadolu Türklüğünün hayatını devam ettirebilmesi konusunda yaşanan sıkıntının bir tezahürüdür (Konunun detayları için bk. (Hacı Bektâş-ı Veli, 2009, s. 47-48; Köprülü, 2013, s. 247; Soileau, 2009, s. 150-165; Soileau, 2018, s. 212-213 (Bu esere basılı şekilde ulaşılamamış olup ebscohost veri tabanı üzerinden ulaşılmıştır. Bu nedenle basılı eser ile burada verilen sayfa numaralarında farklılıklar olabileceği için okuyucudan özür dileriz.)).

böylece sağlayabilmişlerdir (Köprülü, 2013, s. 197-198, 203; Güngör, 1996, s. 137, 162; Soileau, 2009, s. 38-39). Türkmenlerin, kendilerini Allah'a daha yakınlaştıracak olan otoritelere sığınmaları ile tasavvuf Anadolu'da bir sistem veya yöntem olmanın dışında bir *halk imamı* şeklini almıştır (Taşpınar, 1992, s. 13, 108; Şahin, 2020, s. 69).

Aşağıda bahsedilecek olan Anadolu Türk-İslâm medeniyetinin ürettiği değerlere geçmeden önce onları doğuran ortamı bilmek, değerler açısından bu denli bereketli olan yılları anlamak ve anlamlandırmak için yukarıda kısaca bahsedilen ortamı anlamakta fayda vardır. XIII. yüzyıl Anadolu'sunda yaşanan siyasî, iktisadî ve ikisinden belki de daha yoğun olarak sosyal bir keşmekeşin bulunması, ortamı her türlü müspet veya menfi oluşumlara gebe durumda bırakmaktaydı. İç ve dış karışıklıkların arttığı bu durumda toplumun ileri gelenlerinin ve mutasavvıfların halk üzerindeki etkileri artmıştır. İşte tam da bu durumda, devletlerin çöküş ve yeniden kuruluş dönemlerinde yaşayan sanatkâr, âlim, derviş ve diğer ileri gelen kişilerin yönlendirmelerinin toplum için oldukça mühim olduğu bir kez daha görülmüş (Kara, 2020, s. 30), bu ortamda filizlenen bir tasavvuf anlayışı da etkisi yüzyılları aşan bir gönül hareketine dönüşmüştür (Taşpınar, 1992, s. 1-2). Anadolu ancak bu iç ve dış buhranı yaşadıkdan sonra mayalanabilmiştir (Ürkmez, 2020, s. 398).⁶

Anadolu, yaşadığı buhran dönemini *insan sevgisi* ve *hoşgörü* bakışıyla aşmıştır. Bu dönemde dervişler, mutasavvıflar ve babalar olmasaydı muhtemelen tarihte çok daha büyük sosyal patlamalar olabilirdi. Anadolu'ya mutasavvıfların, Türkmen babalarının ve dervişlerin de yoğun şekilde göç etmesi, onların aldıkları tavırlar neticesinde saygı ve hoşgörü ortamının oluşması sağlanmıştır (Günay, 1996, s. 211-212). Zira şahit olduklarından sonra Mevlânâ için dünya barışının sağlanması yüce bir idealdi (Halman, 1983, s. 429). Bu nedenle o, sosyal kargaşanın yüksek olduğu bir zaman diliminde Selçuklu-Moğol güçleri arasında bir denge-barış dönemi oluşturmaya, sosyal hayatı da dizayn etmeye çalışmıştır (Şahin, 2020, s. 73) ki bu dönemdeki diğer ileri gelen halk önderlerinin de aynı şekilde sosyal barışa katkı sundukları bilinen bir gerçektir.

---

⁶ Yukarıda "*mayalanma*" olarak ifade edilen hususu Sezai Karakoç "*rönesans*" olarak nitelemiştir (Karakoç, 2018, s. 7-10-11); Nurettin Topçu da Anadolu'da yeşeren bu anlayışı İslâm'ın ruh ve ahlâk konularındaki *rönesansı* olarak belirtmiştir (Topçu, 2019, s. 112); Ö. Lütfi Barkan ise Türkmen dervişleri için: "*Halk kütleleri arasında çok faal bir maya*" ifadesiyle dervişlerin önemli faaliyetlerde bulunup sosyal ve siyasî hayatta oldukça etkin olduklarını, buldukları yerlerin İslâmlaşmasında önemli rol oynadıklarını yazmıştır ve bu durumu "*maya*" olarak isimlendirmiştir (Barkan, 1993, s. 12-13).

Anadolu Tasavvufu- Etkisi Asırlara Uzanan Tohumun Hikâyesi

Dinler insanların ahlâkını yüceltmek içindir. Ahlâk, İslâm dininin ise *özü, esası ve kendisidir* (Topçu, 2019, s. 50, 97). Buna göre tüm dinler esasında ahlâkî değerler üzerine bina edilmiş, ideal/ahlâkî bir toplum kurma emelini gütmüştür. Kitâbî son din olan İslâmiyetin ise bilhassa Kur'an-ı Kerim'in değışmeden günümüze ulaşabilmesi nedeniyle bu değere en yüksek derecede önem veren ve bunu ilke edinen din olduğu görülmektedir. Ahlâkî değerlerin oturabilmesi için ise merkeze "insan" alınmıştır. Başta Kur'an-ı Kerim'de olmak üzere insanın sadece insan olarak değerli olduğuna dair pek çok örnek mevcuttur. Kur'an-ı Kerim'de düşünen, akli ve iradesi olan insan evrenin en kıymetli varlığıdır. Bu nedenledir ki pek çok ayet "insanlara... tüm insanlara..." ifadelerini içermekte ve ayrıca Kur'an-ı Kerim'in 23 yerinde "Ey insanlar..." hitabı bulunmaktadır. Allah insanı yeryüzünde bir halife olarak yaratmış (Kur'an-ı Kerim 2: 30), bu denli değer vermiştir. Yine "Allah ona (insana) ruhundan üflemiştir." (Kur'an-ı Kerim 15: 28). Başka bir ayette de "And olsun ki biz, insanoğlunu üstün kıldık" (Kur'an-ı Kerim 17: 7) yazmaktadır ki sıralanan bu birkaç ayet dahi İslâm'ın insana verdiği değeri göstermektedir. Tasavvuf da her şeyden önce İslâm'ın bir ürünüdür ve bu kaynaktan beslenmektedir. Tasavvuftaki "insan" algısının (veya sevgisinin) kaynağı da bu nedenle İslâm'dır.

Hz. Peygamber'in uygulamalarında ve hadislerinde güzel ahlâkın ve insan sevgisinin pek çok örneğinin bulunması, dinin temelinde insana saygı ve sevginin bulunduğu en bariz kanıttır. Hz. Peygamber'in Müslüman olmayanlara da saygı ile davranıp onlara görevler vermesi bu durumun örneklerindedir. Özellikle *Medine Vesikası* örneğindeki uygulamalara bakılarak da Hz. Peygamber'in tüm insanlara başta *adalet* ve daha sonra *sevgi* ile yaklaştığı görülmektedir.

İslâm ahlâk ilkelerine dayanan tasavvuf için mütefekkir Erol Güngör: "İslâm mistisizminin, tasavvufun belirgin özelliği bir felsefi düşünce sisteminin savunmasını yapmak değil, dünyaya karşı belli bir tavır takınmak ve bu tavra uygun bir hayat yaşamak olmuştur." (Güngör, 1996, s. 17) ifadesiyle bu ahlâkî duruşa dikkat çekmiştir. Diğer yandan doktora tezinde Yûnus Emre ile Meister Eckhart'taki insan sevgisini araştıran Taşpınar da: "Tasavvuf İslâm dünyasında sosyal hayatla geniş ölçüde birleşerek inanmış halk kitleleri arasında büyük ilgi ve heyecan uyandıran bir iman, bir fikir ve irfan cereyanı ve aşk hadisesidir. Diğer bir deyişle tasavvuf, bir İslâm mistisizmidir. Sırrî bir duyuş, düşünüş ve inanış sistemidir." (Taşpınar, 1992, s. 25) diyerek durumun derin bir analizini gerçekleştirmiştir.

Türklerin İslâm'ı idrak ettiği Bağdat, Basra ve Kûfe'de hem eski Yunan ilim ve felsefesi biliniyor, hem de "varlık birliği" fikrini savunan Hint menşeli fikirler

bulunuyordu. Tüm bu düşünceler İslâm inancı ile birleştirilmiş ve sonuçta İslâm tasavvufu oluşmuştur ki Türkler de tam bu esnada bölgeye gelmişlerdir. Türklerin İslâm algısı tasavvuf ile iç içe geçmiş bir şekilde gelişme göstermiştir. Bu nedenle Türklerin İslâm'a girişleri sûfiler ile başlatılmaktadır (Taşpınar, 1992, s. 10; Küçük, 2019, s. 321).

Türklerin İslâmlaşması ve tasavvuftan etkilenmelerinde onların genetik kodları ve geçmişleri etkili olmuştur. Zira Türklerin eski dinlerinde de Tanrı tek ve evrenseldi ve herkesin Tanrısıydı. O, her şeyi ve herkesi yarattığı için yaratılan her şey saygıyı hak ederdi (Günay, 1996, s. 193-194; Sarıkaya, 2010, s. 146, 153). Türkler göçer yaşantıları ve buldukları coğrafya gereği Müslüman olmadan önce de pek çok dini, halkı ve kültürü tanımışlar ve bu bahsedilen sebeplerden dolayı da hoşgörüyü sahip olmuşlardır (Günay, 1996, s. 194). Bu nedenle Türkler tarih boyunca bütün dinlere karşı müsamahalı olup pek çok farklı dine girmişlerdir. Türklerin İslâm anlayışında, inanışında etkisi çok büyük olan İmam Mâtürîdî de merhametin ve sevginin fiiliyattaki karşılığının adalet olduğunu, rahmet ve adaletin bir sonucu olarak sadece insan olduğu için tüm insanlara saygı gösterilmesini söylemiştir (Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, 2015; s. 507-509; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, 2016a, s. 261-263; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, 2016b, s. 238-239; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, 2018, s. 265-266; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, 2019; s. 87-94; Sarıkaya, 2010, s. 155-156).⁷ Nitekim Türklerin hem Mâtürîdî kelamına sahip çıkmalarında hem de tasavvufa bu denli yatkın olmalarında eski kültür, inanış ve yaşayış biçimlerine bu ilkelerin daha uygun olmasının etkisi büyüktür.

Türkmenlerin İslâm algısında derin etkileri olan diğer bir kişi ise Hoca Ahmed Yesevî'dir (ö. 562/1166). Onun kurmuş olduğu Yesevîlik, ilk Türk tarikatıdır. Yesevîliğin dili Türkçe olup Türk örf ve adetleriyle bezeli bir İslâm anlayışını Türkler arasında yayma amacı gütmüştür. Bu hareket doğrudan doğruya halka hitap etmiştir. Yesevî eseri *Dîvân-ı Hikmet*'te İslâm dinini Türkmenlerin anlayabileceği bir sadelikte ve onların ruhsal durumlarını göz önüne alarak öğüt verici bir şekilde ahlâkî unsurlara ağırlık vererek anlatmaya çalışmıştır. O, doğrudan güzel ahlâkı, ruh temizliğini, sadeliği gaye edinmiş, eski Türk alplık ve fütuhat coşkusu da eserinde işlemiştir (Köprülü, 2013, s. 163-164; Taşpınar, 1992, s. 11; Şahin, 2020, s. 46). *Dîvân-ı Hikmet*'in hemen her dizisinde doğruluk, ahlâklı olmak, iyilik, zulme karşı durma, garip, yoksul ve mazlumlara yardım etme ve daha pek çok öğretisi yer almaktadır. Nefse uymama, dünya hayatının geçiciliği, ayrıca İslâm ibadetlerini teşvik edici cümleler ve Allah, Hz. Peygamber ile sahabe sevgisi de Hikmet'ler arasında yer almaktadır (bunlardan bazıları için bk. (Hoca

⁷ Mâtürîdîlik hakkında detaylı bilgi için bk. (Ak, 2008).

Ahmed Yesevî, 2018, s. 59-61, 66-67, 76-79, 94-99, 101, 114-115, 127-130, 132-143, 165-166, 169-171, 194-199, 214, 254, 261-262, 284, 360-362, 418-419, 499-502)).

*Hoş görmemekte âlimler sizin dediğiniz Türkçe'yi
Âriflerden işitsen açar gönül ülkesini.*

*Âyet-hadis anlamı Türkçe olsa uygundur,
Anlamına yetenler yere koyar börkünü.*

...

*Miskîn, zayıf kul Hoca Ahmed yedi ceddine rahmet,
Farsça dilini bilse de, Türkçe'yi söylemekte. (Hoca Ahmed Yesevî, 2018, s. 182).*

Dizeleri onun Türklüğe ve Türkçeye verdiği değeri gözler önüne sermektedir. *Dîvân-ı Hikmet'*in aslından okunduğunda bugün dahi anlaşılabilen bir ârî Türkçe ile yazılması onun Türklerin benlikleri ve dilleri üzerindeki tesirini bin yıl sonra dahi göstermektedir.

Tasavvuf, başlangıçta bireysel bir hareket olarak başlamışsa da Anadolu tasavvuf hareketi, Ahmed Yesevî'nin yetiştirdiği (veya etkilediği) Horasan erenleri ile bu durum değişmiş ve daha çok toplumsal bir karaktere dönüşmüştür. Tasavvufun gayesi *insan-ı kâmil* olmaktır. İnsan-ı kâmil ise Allah'a, insana ve tüm yaratıklara karşı bir şüura ve sorumluluğa sahip olmak demektir (Kara, 2019, s. 26). Diğer yandan *insan-ı kâmil* aracılığıyla esas olarak *toplum-u kâmil* de amaçlanmıştır. Zira vahdet-i vücut telakkisi ile desteklenen görüş toplumsal olarak da olgunlaşmayı bir bütün içerisinde görmektedir (Temren, 1995, s. 17-18). Horasan'da başlayan Türk tasavvufu Anadolu'da gelişip esas şeklini almıştır. Tanrıyı, insanı ve evreni bir bütün olarak addeden tasavvuf, Anadolu'da toplumsal düzen ve güvenin sağlanmasına büyük katkı sunmuştur (Bayram, 2016, s. 71).⁸ Bu nedenle "*Anadolu'da İslâm demek tasavvuf demek*"ti (Ocak, 2010, s. 145-147; Ocak, 2012, s. 457).

Selçuklu sultanlarının sûfilere saygı duyması ve yakınlığı onları Anadolu topraklarına çekmesinin yanı sıra, Moğolların önünden kaçanların da Anadolu'ya gelmesi ile XIII. yüzyılda Anadolu'da tasavvuf gelişme göstermiştir. Bundan dolayı Türk tasavvuf edebiyatının en önemli şairleri bu yüzyılda yetişmiştir (Taşpınar, 1992, s. 12).

Selçuklu siyaseti neticesinde üst mertebedeki şehirli gayrimüslim reaya çağına göre olağanüstü bir hoşgörü ile muamele görmüştür. Aynı uygulama, toplumsal

⁸ Selçuklu sultanlarının şeyh ve dervişlere verdikleri destek hakkında bk. (Ocak, 2016, s. 43).

alt tabakada ve kırsalda dervişler ve sûfiler eliyle gerçekleşmiştir. Onlar Anadolu'da var olmayı ve İslâmlaştırmayı barış yoluyla gerçekleştirmeyi amaç edinmişlerdir. Dervişler ve sûfiler yardım ellerini insanları ayırmaksızın herkese uzatmışlar, insan temelli bir dünya görüşü ile sosyal barışı temin etmede en etkili faktör olmuşlardır. Sadece insan sevgisi, müsamaha ve saygı değil aynı zamanda inanç öğelerinin değişimi⁹ ve hatta bazen birleşimi de Anadolu'da oluşan bu atmosferin tesisinde önemli rol oynamıştır.

Tasavvuf, Anadolu'da sosyal barışın temininde önemli bir yere sahip olmasının yanı sıra Anadolu'ya gelen Türkmenlerin şehirliyle karşı millî benliklerini birlik ve bütünlüklerini koruyup uçlarda dinamik bir şekilde bulunmalarını da sağlamıştır (Güngör, 1996, s. 153-154). "Baba"ların liderliğindeki göçer Türkmenler hem Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında hem de tasavvufun bir sosyal hayat tarzı olarak şehir merkezlerinin dışındaki kırsal alanda yerleşmesinde önemli rol oynamışlardır (Ürkmez, 2020, s. 399). Özellikle Yûnus Emre ile Hacı Bektâş-ı Velî ve diğer Türk dervişler Anadolu'nun Türkleşmesinde, Türklüğün ve Türkçenin kaybolmamasında çok büyük bir önem taşımışlardır (Soileau, 2009, s. 94). Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid el-Kirmânî'nin (ö. 634/1237) kurmuş olduğu "Evhadiyye" tarikatı da Yesevîlikte olduğu gibi kurucusunun Türk olup Türkçe konuşması nedeniyle Türkmenler arasında büyük ilgi bulmuştur. Taptuk Emre ve dolayısıyla Yûnus Emre'nin de bu tarikata mensup olması saf Türkçe ile söylenen ve dolayısıyla Türkmenlerce anlaşılan bir tasavvuf yolunun göçerler tarafından benimsenmesine katkı sağlamıştır. Bu tarikat da Türkmenlere ahlâkî öğretiler aşlamıştır (Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî, 2000, s. 51- 53).

Anadolu'da oluşan bu dönemin ruhuna önemli katkı sağlayan diğer bir sistem de tasavvuf ile ilkeleri itibariyle paralellik arz eden ahiliktir. İlkelerine ve değerlerine bakıldığında Anadolu'da tasavvuf ve ahilik kurumlarının aynı membadan beslendikleri, oldukça benzer düşünce yapılarına sahip oldukları bilinmekte, farklılık bilhassa fiiliyatta ve işlevlerde görülmektedir.¹⁰ Her iki sistem de burada incelenemeyecek kadar detaylı ve değerlidir. Ancak ahiliğe dair birkaç cümle kurmak dönemin atmosferine ahiliğin katkısını anlamak için faydalı olacaktır.

⁹ Konu hakkında detaylı bilgi için Hasluck (2012 ve 2013) ve A. Yaşar Ocak'ın eserlerine bakılmalıdır. Ayrıca Baba İlyas-Hıdır İlyas'ın Hristiyan inancındaki Aziz Georgios ve asker olan Aziz Theodoros'un isimleri ve inançlarıyla birleşmesi hakkında bk. (Eyice, 1968, s. 233).

¹⁰ Bu benzerlik dolayısıyla Nihad Sâmi Banarlı "derviş sanatkârlar" tabirini kullanmıştır: "Derviş sanatkârlar, yaptıkları her şeyi, kullardan önce Allah'ın beğeneceği güzellikte ve sağlamlıkta yapıyor, böyle bir inançla çalışıyorlardı." (1983, s. 290).

Ahiliğin temelini oluşturan fütüvvet teşkilatı Arap, Acem ve Türklerin ortaklaşa kurdukları bir müessesedir.¹¹ Bu müessese her ne kadar Anadolu'da ortaya çıkmadıysa da en mükemmel ve esas halini, yani *ahiliği* bu topraklarda almıştır. Kurucusu Ahi Evran'ın (ö. 660/1262), Hoca Ahmed Yesevî'nin talebelerinden olması ahilikteki Türk damgasını göstermektedir (Çağatay, 1989, s. 49). Anadolu'da Ahilik Teşkilatı'nın oluşmasında önemli yere sahip olan Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid el-Kirmânî, Ahi Evran ve diğer Türkmen şeyhleri bu teşkilatı esnaf ve sanatkârlar için lonca teşkilatı haline getirip Anadolu'nun her yanına yaymışlardır ki bu yapı bugünkü odalar birliğinin çekirdeğini oluşturmuştur (Hacıgökmen, 2011, s. 19-20).

Ahilerin görevleri arasında yabancılara yardım edip konaklama, yeme-içme ihtiyaçlarını giderme, zorba ve zalimlerin karşısında durma ve merkezi idarenin ulaşamadığı yerlerde adaleti sağlama bulunuyordu ki bu amaçlar, dönemin Anadolu'sundaki sosyal barışa ahilerin de katkısını göstermesi açısından önemlidir. Ahilerin ilkeleri arasında din ve mezhep farkı gözetmeksizin tüm insanlara sevgi beslemek de bulunuyordu (Çağatay, 1989, s. 94, 158, 162, 181, 244).¹² İlkel olarak Anadolu tasavvuf hareketinin ve Anadolu ahiliğinin bu bağlamda ortak özellikte olduğunu ve Anadolu'da kendilerine has bir yapı oluşturduklarını göstermektedir. Muhtemelen dönemin ruhu bunu gerektirmiştir.

Sünnî Türkmenler üzerindeki tasavvuf ve ahilik etkisi bu şekildeyken daha kırsal alanda da benzer bir anlayış bulunmaktaydı. Ortodoks/Sünnî İslâm'ın dışında kalan Heterodoks şeyh ve dervişler ile aynı şekilde Ortodoks Hristiyan mezhebinin baskısından bunalan Heterodoks Hristiyanlar muhtemelen daha iyi anlaşıyor, iki zümre arasında daha fazla yakınlaşma vuku' buluyor ve dolayısıyla ihtida hareketleri de daha yoğun oluyordu (Ocak, 1981, s. 37, 41-42). Zira bu Heterodoks grupların İslâm'ı anlayış ve yaşayış tarzları şeriat hükümlerine çok bağlı olmadığı için onların şehirli Müslümanlara göre gayrimüslimlere karşı daha müsamahakâr oldukları, kültürel ve dinî yönden yoğun bir etkileşim içinde buldukları görülmektedir (Turan, 1947, s. 211-213; Turan, 2003, s. 357; Cahen, 2012, s. 118; Ocak, 2010, s. 147-148; Şükürov, 2016, s. 95).¹³ Bu nedenledir ki Babaî isyanında önemli yere sahip bir mühtedi olan Baba İshak, Hristiyanlıkla harmanlanmış bir İslâm anlayışını Türkmenler arasında kolayca kabul ettirebilmiştir (Ocak, 2014, s. 134-137). Ayrıca Babaî isyanından sonra öldürülenler

¹¹ Fütüvvet-ahilik ve ikisi arasındaki ilişki hakkında detaylı bilgi için Alireza Moghaddam'ın doktora tezine bakınız (Moghaddam, 2017).

¹² Sivas'taki Ahilik Teşkilatı'na Ermenilerin de girebilmiş olması gayrimüslimlerin Türk-İslâm medeniyeti dairesine dilediklerinde herhangi bir ayrımcılık uygulanmaksızın dahil olabildiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Bk. (Vryonis, 2020, s. 401).

¹³ Bu etkileşimler için bk. (Hasluck, 2012 ve 2013).

için Hristiyanların da gözyaşı dökmesi bu olayın dinî tarafından ziyade toplumsal bir uzlaşımın ürünü olduğunu ve bahsedilen yakınlığı gözler önüne sermektedir (Elvan Çelebi, 2014, s. 243; Ürkmez, 2020, s. 381).

Göçer Türkmenlerin İslâm anlayışlarının şekillenmesinde etkin olan diğer bir grup ise Vefâilerdi. Onlar, Hristiyan mabetlerini sahiplenmekle kalmamışlar, kapılarını da onlara açmışlardı. İyi bir Vefâi Müslümanlarla gayrimüslimler arasında ayırım yapmaz ve gayrimüslimleri tarikatlarına kabul ederdi. Hatta Vefâilerin Hristiyanlarla ilişkileri Müslümanlarla olandan daha iyiydi denilebilir (Vryonis, 1975, s. 65; Hasluck, 2012, s. 127, 138, 231; Hasluck, 2013, s. 175).¹⁴ Vefâi dervişlerinden Anadolu İslâm'ında büyük etkiler bırakan Hacı Bektâş-ı Velî de Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında oldukça önemli bir isim olarak tarihe geçmiştir. O, sadece tekkesindeki kişilere değil, yöresindeki Hristiyan ve Moğollara da İslâm'ı öğretmeye çalışmış (Şahin, 2020, s. 79),¹⁵ birçok papaz ve Hristiyan ile ilişkilerde bulunmuştur. Bu konuya dair *Vilâyetnâme*'sinde pek çok örnek yer almaktadır. Zira Hacı Bektâş-ı Velî, ihtida ettirme siyasetinin yanında dinlerini koruyan, İslâmlaşmayan kişilere de aynı yumuşak tavır ile davranıp ilişkilerde bulunmuştur. Bu nedenle onun, Hristiyanlara ve hatta papaz ve keşişlere buğday yardımı yaptığına, onların da Hacı Bektâş-ı Velî'ye duydukları saygıya dair örnekler bulunmaktadır (Hacı Bektâş-ı Veli, 2009, s. 23-24, 55, 65). Hacı Bektâş-ı Velî'nin Kayseri'den Ürgüp'e giderken Sineson adlı Hristiyan köyünde kerametler göstermesi üzerine halkın din değiştirmeden Hristiyan kaldığı ve her yıl Hacı Bektâş-ı Velî'nin makamını ziyaret ettikleri, şenlikler yaptıkları bilinen örneklerdendir (Hacı Bektâş-ı Veli, 2009, s. 23-24) ve bu örnekler bahsedilen sosyal barışın önemli delillerindendir.

Tasavvuf hareketi, ahilik teşkilatı, Türkmen şeyh, derviş ve babalarının duruşları/ilkelere ve etkileri neticesinde Selçuklunun yıkılışı sürecinde yeni bir diriliş meydana gelmiştir. Türkmen babalarının keşiş kültürünü devam ettirmesi, Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasında sosyal barışın sağlanmasına katkıda bulunmuştur (Şahin, 2020, s. 254). Balkanlara açılan Osmanlı Devleti mutasavvıfların özellikle de Bektâşîlerin bu insancıl ve hoşgörülü karakterlerinden faydalanmak için yeni bölgelere bu grupları yönlendirme politikası izlemiş,

¹⁴ Korobeinikov, göçebe Türkmenlerin Ortodoks nüfusu azaltmadığını, aksine yerleşiklerin daha büyük bir tehlike olduğunu belirtmektedir bk. (Korobeinikov, 2005, s. 5-6).

¹⁵ Hacı Bektâş-ı Velî'nin üç bin kafiri hidayete erdirmesi hakkında bk. (Hacı Bektâş-ı Veli, 2009, s. 12); Hacı Bektâş-ı Velî'nin erenleri (Saru Saltuk'u) insanları hidayete erdirmeleri için illere göndermesi hakkında bk. (Hacı Bektâş-ı Veli, 2009, s. 45, 80, 86); Hacı Bektâş-ı Velî'nin öldükten sonra bile türbesinin yapımında çalışan bir gayrimüslimi hidayete erdirmesi hakkında bk. (Hacı Bektâş-ı Veli, 2009, s. 89-90; Soileau, 2010, s. 506).

sonuçta neticeleri herkesçe görülen Balkanlarda nispeten sancısız bir geçiş dönemi sağlanmış ve yüzyıllarca insanlar bir arada yaşamışlardır.

Anadolu Tasavvufunda İnsan Anlayışı-Hümanizm İlişkisi

Tasavvuf ve tasavvuftaki insan sevgisine verilen değer modern dönemde hümanizm tartışmalarına neden olmuştur. Bugün, özellikle Anadolu’da incelenen zaman diliminde hümanizmin Batı’dan daha önce ortaya çıktığı ileri sürülmektedir. Konu bahsedildiği üzere modern zamanların bir tartışmasıdır ve bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Ancak yine de ileri sürülen görüşlere ve ulaşılan sonuçlara yer vermek uygun olacaktır.

Hümanizm Avrupa’da Orta Çağ’ın din baskısından kurtulmak isteyen kişilerin akla, insana ve düşünmeye yönelmesi ile kelime olarak 1539’da kullanılmaya başlanmıştır (Uzun, 2019, s. 6). Batıdaki hümanizm anlayışı insanı evrenin merkezine alıp ilahlaştırmakta, Tanrı ve din dışarıda bırakılmaktadır (Uzun, 2019, s. 4). Bu nedenle kavram, dinsizlik ile beraber öze dönme olarak algılanmıştır. Batı hümanizminde bireysellik ve bencillik hâkimdir. *Her şeyin ölçüsü insandır* ilkesi benimsenmiştir, her şey insana hizmet etmek için vardır. Ancak bahsedilen *insan* yalnızca kendileridir. Her türlü iyilik ve güzellik Batılı hümanistler için varken diğer insanların acı çekmesi veya zulüm görmesi önemli değildir (Aytaş, 2010, s. 139, 141-142). Ayrıca aynı tutum hem Hristiyanlık dışı diğer dinlere ve hem de Hristiyanlığın diğer mezheplerine karşı da değişmemektedir (Aytaş, 2010, s. 140).

Bazı araştırmacılar Selçukluların yıkılışı dönemindeki Anadolu’da var olan anlayışı hümanizm, mutasavvıfları da hümanist olarak görerek yukarıda bahsedilen Batı tarzı anlayışı Orta Çağ Anadolu’suna uygulamaktadırlar. Bu kişilere göre Ahilik, Bektâşilik ve Mevlevîlik “*Türk hümanizmi*”ni geliştiren öğelerdir (Günay, 1996, s. 213).¹⁶ Sûfilik ise Türklerin İslâmlaşmadan önceki hümanistik alışkanlıklarına oldukça uymaktadır ve altın çağını XIII. yüzyıl sonlarında yaşamıştır. Bu yüzyıllarda Anadolu hümanizmi barış, kardeşlik ve benzeri değerler ile ilgilidir (Halman, 1968, s. 231-232; Halman, 1983, s. 16).

Hümanist tartışmalarının en fazla üzerinde yoğunlaştığı kişi Mevlânâ’dır. Bu fikre göre Mevlânâ hümanist ve evrenselci olarak tanımlanmıştır (Halman, 1983, s. 17, 45). Zira Mevlânâ, Türklük ve Müslümanlık kimliğinden öte tüm insanlığa konuşmaktadır. Hatta hümanizmin Avrupa’da, Mevlânâ’nın ölümünden sonra ortaya çıktığı için hümanizmi ilk kez ortaya çıkaran kişi olarak Mevlânâ görülmektedir (Halman, 1983, s. 16, 21). Yûnus Emre de Türk hümanizmasının önemli temsilcileri arasında görülmektedir ve şiirleri “*Anadolu Türk-İslâm*

¹⁶ Mevlânâ, Hacı Bektâş-ı Veli ve Yûnus Emre’nin birer hümanist olup olmamasına ilişkin geçmişten bugüne dek yapılan yorumları detaylı görmek için bk. (Soileau, 2009).

hümanizminin özü” olarak nitelendirilmiştir (Halman, 1968, s. 232). Fakat Yûnus Emre’ye göre kâinattaki canlı cansız her şey Allah’ın kudretinin bir tecellisidir. Her nesneye sevgi, merhamet ve hoşgörü ile davranmak gerekir. Bu nedenle Yûnus Emre’nin hümanist olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Zira onda da sadece insan sevgisinden ziyade bir bütün olarak tüm yaratılmışları sevmek esastır. Burada insana ayrıca değer vermesi ve onu üstün tutması da bu gerçeği değiştirmemektedir (Soileau, 2009, s. 90-92; Sevgi, 2012, s. 100-101). Ancak Orta Çağ Anadolu’suna dair önemli eserler veren Fransız tarihçi Michel Balivet’nin dediği gibi Yûnus Emre Anadolu sûfliğinin evrenselcilik anlayışıyla uyum içerisinde (Balivet, 2016, s. 29).

Selçuklu devrinde yaşamasa da Selçuklu Anadolu’sunda oluşan ortam nedeniyle bu topraklarda filizlenen, gönül dünyasının büyük kahramanı, *insan sevgisi* tohumunu bu topraklara eken mana eri, Anadolu’dan Türkiye’ye evrilme sürecinde toplumu, kültürü mayalayan kişidir Yûnus Emre. O, Orta Çağ Anadolu’sunun sosyo-kültürel ortamına ışık tutan tarihçi A. Yaşar Ocak’ın ifadesiyle “*Bu topraklarda yaşamış bütün insanların sözcüsüdür.*” (1996, s. 102). Balivet ise: “*Önemli olan erken Orta Çağ’dan itibaren Anadolu insanına damgasını vuran bir ruh halini, hayat karşısında alınan tavır, mistik bir boyutu ve manevi bir açılımı şahsında temsil etmesidir.*” (2016, s. 29) demiştir. Onun dizelerinde üzerinde önemle durulan konu, herkesin *insan* olarak eşit ve değerli olduğu, sevginin yüceliği, kimliklerin önemli olmadığıdır (Banarlı, 1983, s. 332). Yûnus Emre’nin söylemleri hem zamanı hem de mekânı aşmaktadır. Hatta Yûnus Emre Türk şiirinde ilk ve en önemli “*ahlâk estetiği*”ni oluşturan kişidir (Halman, 1968, s. 236). Tüm bu ifadelerden yola çıkılarak rahatlıkla denilebilir ki Yûnus Emre’nin zihin dünyasındaki anlayış hümanizmin çok daha ötesinde ileri bir fikrî ve ahlâkî duruştur.

O dönemde Anadolu’da var olan görüş, bugün insanı merkeze alan hümanizmin ötesinde, ben merkezli insanlık anlayışının ilerisinde çok daha kapsamlı bir anlayıştır. Hümanizmdeki insanı üstün ve değerli tutma anlayışı ile Anadolu’daki bu anlayışın aynı olduğu söylenebilir ancak hümanizmdeki insanı merkeze alma, her şeyi insana göre düzenleme anlayışı ile Anadolu tasavvufu tamamen zıttır. Birinde insan merkeze alınıp her şey insan için var olurken diğesinde dairesel bir bütünlük ve tüm nesnelere birbirleri ile birlikteliği, uyumu söz konusudur.

Selçuklu Sonrası Anadolu’da İnsanı Değerler

Bu dönemde bahsettiğimiz insânî değerlerin ilki, üzerinde çokça durulan *sevgi*dir. Tasavvufta ve bilhassa Anadolu tasavvuf hareketinde *aşk*, *sevgi*, *sevi* ve *gönül* kelimeleri belki de tarihin hiçbir döneminde bu kadar anlamlı

kullanılmamıştır. Anadolu mutasavvıflarının söylemlerinde bu kelimelere çok büyük değerler yüklenmiştir. Tasavvufta hedeflenen insan-ı kâmile ancak sevgi ile ulaşılabilir. Değerli mütefekkir Nurettin Topçu'nun dediği gibi "*İslâm ideali, insan idealidir. İnsan ideali, kalp tekniğine muhtaçtır.*" (2019, s. 29). Bu nedenle Yûnus Emre şiirlerindeki sevgi ve Mevlânâ'nın eserlerindeki aşk esas olarak bu amaca hizmet etmektedir.

Allah sevgisi yaratılan her şeye sevgi ile bakmayı gerektirir. Her şey Allah'ın bir tecellisi olduğuna göre her şeyi sevmek gerekir. Yaratıcının en mükemmel eseri ise insandır, yaratanı seven yarattığı her şeyi ve yaratılanların en yücesini de sevmelidir (Taşpınar, 1992, s. 83). İslâm'a göre insan yaratılmışların en üstünüdür, sevgi ise yaratılıştaki en üstün hislerden biridir. Allah'ın yarattığı her şeye sevgi ile bakılmalıdır. Ancak yaratılanların en üstünü olan insana sevgiden de en büyük pay ayrılmalıdır (Taşpınar, 1992, s. 84). İnsanda ise gönül en değerli yerdir ve kırmamak gerekir. Zira insan gönlü tüm güzelliklerin toplandığı ilahi bir yerdir. Bu nedenle "*Bir kez gönül yıktım ise bu kıldığım namaz değil...*" (Gölpınarlı, 2021, s. 389) gibi ağır cümleler bu dönemde kurulabilmiştir.

Öncelikle Anadolu tasavvuf hareketinin kaynağı Hoca Ahmed Yesevî'nin konuya bakışını görmek faydalı olacaktır. Zira *Dîvân-ı Hikmet*'teki cümlelere benzer birçok anlayışı Yûnus Emre'nin şiirlerinde rahatlıkla bulabilmekteyiz.¹⁷ Yesevî'ye göre insan sevgisinin temelinde Allah sevgisi olduğu için insanın incinmesi, kırılması asla istenmeyen bir durumdur. Hoca Ahmed Yesevî, gurbete çıkmış, garipliği yaşamış bir kişi olarak bu kavramların ne ifade ettiğini hisseden bir şahıstır. Bu nedenle sevgiye muhtaç olmuştur ve sevginin değerini bilip *Dîvân-ı Hikmet* adlı eserinde işlemiştir. Yesevîlik tarikatında ön şart, herkesi sevmektir (Küçükkaya, 2016, s. 116-117) ve en kötü şey de bir kalbi kırmaktır (Küçükkaya, 2016, s. 123). Bu nedenle *Dîvân-ı Hikmet*'te aşk ve sevgi kelimeleri oldukça fazla geçmektedir ve hatta "*Aşksız insan hayvan cinsi, bunu dinleyin...*" (Hoca Ahmed Yesevî, 2018, s. 157), "*...Aşksız kişi insan değildir...*" (Hoca Ahmed Yesevî, 2018, s. 163, 484) anlamında çok ağır hükümler bulunmaktadır.

Aşk yolunda yok olayım Hakk Bir ve Var,

Her ne eylesen, âşık eyle ey Allah'ım,

Elimi açıp dua kılayım, Rabbim Cebbâr,

Her ne eylesen, âşık eyle ey Allah'ım.

Aşk yolunda yok olayım Hakk Bir ve Var (Hoca Ahmed Yesevî, 2018, s. 123).

¹⁷ Hoca Ahmed Yesevî'nin Hikmet'leri Yûnus Emre'nin şiirlerinin beslendiği memba olarak hissettirmektedir. Ancak ikisinin ortak ve farklı yönleri hakkında detaylı bilgi için bk. (Köprülü, 2013, s. 309).

Diğer yandan gönlü güzel olmayan sert mizaçlı ve insanların kalbini kırmaktan çekinmeyen insanları Allah'ın dahi sevmeyeceği ve hatta şikâyetçi olacağı onun dizelerinde yer almıştır:

*Sünnet imiş, kâfir olsa verme zarar,
Gönlü katı, gönül incitciden Allah şikâyetçi,
Allah şâhid, öyle kula "Siccîn" hazır,
Âriflerden işitip bu sözü, söyledim işte (Hoca Ahmed Yesevî, 2018, s. 61).*

Aynı anlayış Türkmenlerle beraber Anadolu'ya da gelmiş ve gelişerek devam etmiştir. Anadolu'daki duruma bakacak olursak Mevlânâ'nın evrensel dinî anlayışı tüm insanlara ulaşmayı hedeflediği için *hoşgörü* ve *sevgi* de uygulamalarının bir parçası olmuştur (Yazoğlu, 2017, s. 9). Yûnus Emre'nin şiirlerinde ise müslim-gayrimüslim kim olursa olsun kalp kırmanın en büyük günah sayıldığı üzerinde önemle durulan konulardandır. Ayrıca Yûnus Emre'nin anlayışına göre Müslüman bir kişi, haksızlık yapması, kalp kırması veya kibirlenmesi durumunda bir gayrimüslimden aşağı seviyede olacaktır.

*Kimseyi düşman tutmayız ağıyâr dahı yârdır bize
Kanda ıssızlık varısa mahalle ve şârdır bize
Adımız miskindir bizim düşmanımız kindir bizim
Biz kimseye kin tutmayız kamu âlem birdir bize (Yûnus Emre, 2014, s. 61).*

Yûnus Emre'nin düşünce dünyasında şekilden ziyade mananın değeri vardır. Bu sebeple ibadetlerden çok daha önemlisi bir gönül kazanmak veya bir gönlü kırmamaktır:

*Yûnus Emre der hoca, gerekse var bin hacca
Hepsinden iyice, bir gönüle girmektir (Yûnus Emre, 2014, s. 233).*

...

*Gönül Çalap'ın tahtı, gönüle Çalap bahtı
İki cihan bedbahtı, kim gönül yıkar ise (Yûnus Emre, 2014, s. 58).*

Yûnus Emre, esas imanın da gizli olduğunu ve bunu sadece Hakk'ın bileceğini, "Hak'tan artık kimse bilmez kâfir müselman kimdurur..." (2014, s. 68) dizeleriyle dile getirmiş, bu nedenle gayrimüslimlere karşı davranışlarda dikkatli olunması

gerektiğini, belki de böyle birinin Allah katında değerli bir insan olabileceğini vurgulamıştır. Türkmenler üzerinde etkisi büyük olan Evhadiye tarikatı kurucusu Kirmânî de, “Her belini bağlayan kâfir değildir. Her tesbih çeken zâhid muradına ermiş değildir. Gönül Allah neşesiyle aydınlanmamışsa şeyhin belindeki taylesan zünnardır.” (2000, s. 144) diyerek Yûnus Emre’de de var olan iyi kalpli bir gayrimüslimin kötü kalpli ve gönül kıran bir Müslümandan evlâ olduğu, ibadetlerinin o Müslümanı kurtarmayacağını belirtmiştir. Dede Ömer Rûşenî’nin (ö. 892/1487), “*Tasavvuf Hak yolundan çıkmamaktır, Tasavvuf kimse gönlün yıkmamaktır.*” (Kara, 2019, s. 13) ifadesi de aynı anlayışın sonraki dönemdeki farklı bir seslenişidir. Temelleri Selçuklu Anadolu’sunda atılan Bektâşî-Alevî kültüründe var olan insan sevgisi de şu cümle ile özetlenmektedir: “*Ey dost Âdem’e gel, Âdem’i bil, Âdem isen Âdem ol*” (Dedebaba, Bütün Yönleriyle Bektaşılık ve Alevîlik II’den naklen; Ekinci, 2007, s. 169) ki bu da yine dönemin bakış açısının yüzyıllar sonrasına etkisini gösteren bir tezahürüdür.

Bu dönemde tespit edilen önemli bir diğer unsur ise din adamlarının dervişlerin, mutasavvıfların, babaların dinler üstü bir durumda bulunmalarıdır. Bu durum için ise bilhassa “aşk mezhebi” kavramı dinler üstü bir anlayışın ürünü olarak kullanılmıştır. Dönem için en dikkat çeken isim şüphesiz Mevlânâ’dır. O, insanlar arasında din, soy, mezhep farkı gözetmemiş, sadece insanlık penceresinden bakmıştır (Soileau, 2009, s. 131). Bu nedenle “*Her peygamberi ümmeti sever ama Mevlâna’yı bütün din ve devlet sahipleri sever.*” şeklinde bir söz III. Gıyâseddin Keyhüsrev devrinde söylenmiştir (Taşpınar, 1992, s. 15). Cenazesinde her inanç, dil ve etnisiteden insanın bulunması da bu durumun fiiliyattaki tezahürüdür (Halman, 1983, s. 44). Mevlânâ, “*Yetmiş iki millet bizden kendi sırlarını işiteceklerdir; biz iki yüz dinle akord edilen bir tek flüt gibiyiz.*” cümlesi ile dinler üstü bir bakışa sahip olduğunu göstermektedir. O, tüm insanlara olan daveti ile insanın “öz”e ulaşmasını engelleyen tüm bağları silip insanları en iyiye, en doğruya ve tek gerçeğe davet etmektedir (Yazoğlu, 2017, s. 9). Ayrıca Mevlânâ’nın düşünce dünyasının esasını müzesinin panosunda yer alan dörtlük izah etmektedir:

*Gel, gel ne olursan ol yine gel,
İster kâfir ister Mecusî ister puta tapan ol yine gel
Bizim dergahımız ümitsizlik dergâhı değildir
Yüz kere tövbeni bozmuş olsan yine gel* (Balivet, 2012, s. 54).

Dinler üstü bakış açısının en yoğun şekilde hissedildiği düşünce ise “*vahdet-i vücüt*” felsefesidir. Yeni Eflatunculuğun akıl, vecd, aşk ve hal yoluyla Allah ile bütünleşmesinin sağlanacağı inancı İslâm tasavvufuna girmiş (Taşpınar, 1992, s.

26) ve vahdet-i vücud ismini almıştır. Felsefî derinliği ve zenginliği olan vahdet-i vücud anlayışı insan, eşya ve Allah ilişkisi üzerine kurulmuştur (Kara, 2019, s. 76-77).¹⁸ Bu anlayışa göre varlık özde birdir, yalnız Allah'ın varlığı inancı vardır. İnsan Allah'tan kopan bir nurdur. Bir süreliğine ayrılmış, cisimleşmiştir. Bu nedenle insana ve insanlığa sevgi ve saygı bu öğretinin temelini oluşturmuştur (Taşpınar, 1992, s. 25). Nitekim bu anlayışın dinler üstü bir düşüncesinin ürünü olduğu söylenebilir. Vahdet-i vücud anlayışını, hayatının önemli bir kısmını Anadolu'da geçiren Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) en ileri seviyeye getirmiştir (Güngör, 1996, s. 73). Bu nedenle o, vahdet-i vücud'un mimarı olarak görülür (Kara, 2019, s. 75). Onun söylediği:

*“Bütün suretleri kabul edecek bir hâle geldi kalbim benim
Ceylanların otlağına döndü, rahiplerin manastırına
Putların tapınağına, hacıların Ka'be'sine döndü kalbim
Tevrat'ın kutsal levhalarına, mukaddes Kur'an sayfalarına.
Hangi Yöne Yönelirlerse yönelsinler aşk kervanları
Ben Aşk dinini uyguluyorum dinimdir, imanımdır, inanıyorum aşka (İbn Arabî,
2017, s. 43).¹⁹*

Dizeleri dinler üstü tavrının en net şekilde ifade bulmasıdır.

Yûnus Emre de dinler üstü bir bakışa sahipti ve dizelerinde bunu sıkça işlemiştir. O, âşıkların milletinin ve dinlerinin önemli olmadığını, içlerindeki sevgi ve imanın yalnızca Allah tarafından bilinebileceğini şöyle ifade etmiştir: “*Âşıkları sorarsan bî-mezheb ü bî-millet...*” (Yûnus Emre, 2014, s. 167). Zira o, hiçbir dinin adamı değil, bütün dinlerin ötesinde bir inancın adamıdır. Bu inancın esasını da sadece çok geniş anlamda sevgi oluşturmaktadır (Köprülü, 2013, s. 282; Ocak, 1996, s. 102; Ay, 2008, s. 132). Diğer yandan o, şiirlerinde sıklıkla dört kitap vurgusu yapmakta, tüm dinlerin değerli olduğunu, saygın olduğunu belirtmektedir.

*Sen sana ne sanırsan, ayrığa da onu san
Dört kitabın manasın, budur eğer var ise (Yûnus Emre, 2014, s. 58, 65, 96, 134, 304).*

¹⁸ Vahdet-i vücud inancının geçirdiği merhaleler hakkında detaylı bilgi için bk. (Küçük, 2019, s. 278-310); Banarlı ise hiç kimsenin vahdet-i vücud inancını Yûnus Emre kadar kolayca söyleyemediğini belirterek Yûnus Emre'yi de vahdet-i vücudçu olarak göstermiştir (Banarlı, 1983, s. 335).

¹⁹ İbnü'l-Arabî'nin Sultan I. İzzeddin Keykâvus'a gayrimüslimlere karşı yapılmasını tavsiye ettiği baskının sebebi o sırada Endülüs'te Müslümanlara yapılanlar, yani içinde bulunduğu siyasî durum nedeniyle. Zira daha sonra bir mutasavvıf olarak yukarıdaki dizeleri yazmıştır (Balivet, 2016, s. 5); Tavsiyenin geçtiği mektup için bk. (İbn Arabî, 2012, s. 401-405).

Ayrıca o; gönlü anlattığı başka bir şiirinde:

*Bir dem varır mecitlere yüzün sürer anda yere
Bir dem varır deyre girer İncil okur ruhban olur* (Yûnus Emre, 2014, s. 236).

Dizeleriyle kendi şahsında âşıkların aslında dinlerin üstünde bir mevkide olduğunu vurgulamıştır. Aynı düşünce Babaî isyanında önemli yere sahip olan Baba İlyas-ı Horasânî'nin (ö.637/1240) torunu Elvan Çelebi'de (ö. 760/1358-59'dan sonra) de mevcuttur. Onun *Menâkıbu'l-Kudsiyye* isimli eserinde yer alan,

*Mü'min ü kâfir ganî vü fakîr
Âlim ü cahil 'azîz ü hakîr...
Cümle varlık senindür iy Sübhan
Şey'li'llâh emân u hem îmân... (Eman verilen zimmîler)
Şâh-ı 'adil 'Alâdîn-i sultân
Şem'-i Selçûk cem'-i âlemiyân...
Kanı ol cümle millet içre kabûl
Kanı ol 'örf söz dîn ü usûl... (2014, s. 100, 104, 130, 233).*

Beyitleri ile gayrimüslimlerin de dünyanın bir parçası olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu, her şeyin zıddıyla kaim olacağı ilkesine dayandırılarak evrene bir bütün olarak bakıldığını ve dinler üstü bir anlayışın burada da olduğunu göstermektedir.

Tasavvufun temel ilkelerinden biri ve Anadolu tasavvufunda karşımıza çıkan diğer bir anlayış ise insanlar arasında herhangi bir sıfatlandırmaya gitmemek, ayırım yapmamak ve herkese yardım etmektir. Bu düşünce dönemin ileri gelenlerinin çoğunun eserlerinde mevcuttur (Bolat, 2014, s. 48, 50). Buna göre gerçek derviş veya mutasavvıf her şeyi iyi ve hoş görür, bundan dolayı insanlar arasında herhangi bir sebeple ayırım yapmaz (Köprülü, 2013, s. 282). Kervansaraylar gibi sosyal kurumlarda da kimseye ayırımcı bir uygulama olmaksızın hizmet verilmesi bu anlayışın dönemin ruhuna sirayet ettiğini göstermektedir (Şahin, 2020, s. 276).

İlk olarak Anadolu tasavvufunu besleyen kaynak Hoca Ahmed Yesevî'nin konuya bakışı ile başlayacak olursak onun temel felsefesi müslim-gayrimüslim ayırt etmeksizin herkese iyilikte, şefkate bulunmak, sevgiyle yaklaşmaktır. Hoca Ahmed Yesevî'de engin bir hoşgörü ve sevgi temelinde tüm insanları din, dil, ırk, cinsiyet fark etmeksizin bir kucaklama söz konusudur (Küçükçaya, 2016, s. 115,

123). Yesevî, büyük bir Hz. Peygamber sevgisi taşımaktaydı. Bu nedenle Yesevî, onun ahlâkını kendisine örnek alarak “İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olandır.” hadisinden yola çıkmış ve insanlara faydalı olmayı, garip ve yetimlere yardımcı kendisine düstur edinmiştir (Eraslan, 1996, s. 781). Yesevî, insanlara ayırım yapmaksızın yardımcı öğütleyen pek çok tavsiyeye *Dîvân-ı Hikmet*’inde yer vermiştir.

*Nerde görsen gönü kırık, merhem ol sen,
Öyle mazlum yolda kalsa, yoldaşı ol sen,
Mahşer günü dergâhına yakın ol sen,
Ben-benlik güden kişilerden kaçtım işte* (2018, s. 59).

*Sûfi olmayıp neylesin evde yapacak işi yok,
Sûfilik iddiası eder halka vermeğe aşş yok,
Âh-vâh derler yine gözünde damla yaşş yok,
Sûfi-nakş oldun veli, asla Müslüman olmadın* (2018, s. 261)

Yûnus Emre’de de zengin fakir, müslim-gayrimüslim ayırım yapmadan herkese sadece insan olduğu için sevgi ile yaklaşma söz konusudur. Esasında insan da Allah’tan gelmiş, ondan bir parçadır ve engin bir sevgiyi hak eder (Banarlı, 1983, s. 331; Taşpınar, 1992, s. 63). Zira cansız varlıklar bile Allah’ı anar ve hatırlatırken daha yüce olan insan çok daha büyük bir sevgiyi hak etmektedir. Bu nedenle onun şiirlerinde gülde, bülbülde, nehirde Allah’ı bulan bir insan tasavvuru vardır (Taşpınar, 1992, s. 64). Aynı anlayış İbnü’l-Arabî’de de mevcuttur. Ona göre kendi inancından olmayan bir kişiyi dışlamak cahillik ve insafsızlıktandır (Bolat, 2014, s. 59). Yine Alevî-Bektâşî kültüründe “*insan-ı kâmil*”in hedeflendiği görülmektedir ki bugün de kâmil/olgun insanın din ve mezhebinin önemi olmadığı, bu kişilerin hedeflerinin insanların yaralarına merhem olarak insanlık seviyesinin yükselmesi olduğu bilinmektedir (Ekinci, 2007, s. 167). Tüm bu örneklerden yola çıkılarak dönemin ruhundan herhangi bir sınıflandırmaya gidilmeden insanlar arasında ayırım yapmamanın önemli olduğu, insanların yaralarına merhem olmanın, onlara yardım etmenin üzerinde çokça durulduğu sonucu çıkmaktadır.

SONUÇ

Toplumların da insanlar gibi ömürlerinde buhran dönemleri vardır. Bu buhran dönemlerinde alınan kararlar, gelecek için önemli dönüm noktalarını teşkil eder. Burada ufak bir karşılaştırma yapacak olursak Orta Çağ dünyasında Doğu ve Batı toplumlarından Haçlıları ve Anadolu Türklüğünün yaşadıkları zorluklar

kiyaslanabilir. Artık günümüzde Haçlı Seferleri'nin sebeplerinin sosyo-ekonomik temelli olduğu bilinen bir gerçektir. Halkın, yöneticilerin baskısı, fakirlik, açlık vb. hayat zorluklarına karşı biriktirdikleri öfke, Haçlı Seferleri'nin beklenenden daha fazla toplumsal karşılık bulmasına yol açtı denilebilir. Ancak ortaya çıkan bu reaksiyon, cevap veya katılım, adına ne denilirse denilsin, toplum için bir felaketle sonuçlandı. Nitekim sadece küçük bir elit ve zengin kesim hedeflerine ulaşabildiyse de halkın çoğu, daha yolculuğun başında, Doğu Avrupa'dan itibaren büyük bir mücadele ile savaşın ortasına düştü ve sonuçta da kazanmasına rağmen kaybeden taraf oldu.

Anadolu Türklüğü ise bin bir mücadele sonucunda tam da yeni yurt edinmişken Anadolu'da süregelen savaşların çok daha büyüğünü Haçlılar ile tecrübe etmek zorunda kaldı. Tekrar toparlanıp devletler, emirlikler kurulup düzen sağlandı derken Moğol istilası ve sonrasında yöneticilerin zorbalığı ile karşılaşan halk, siyasî ve sosyo-ekonomik bir buhran dönemine şahit olmuştur. Ancak bu tarihi dönemde verilen tepki iki toplum için farklılaşmaktadır. Zira Anadolu Türklüğü bu buhran dönemini, yakıp yıkarak değil, içinden çıkardığı Yûnus Emre'ler, Mevlânâ'lar, Hacı Bektâş-ı Velî'ler ve daha niceleri ile başka bir yöne evirilerek atlatabilmiştir. Zor dönemlerde alınan kararların değerindedir ki bugün Haçlı Seferleri'ne katılanların torunları dahi yukarıda zikredilen isimleri bilmekte, anlamaya çalışmaktadır. Modern zamanın sorunlarından pek çoğunun çözümü de yine yukarıda bahsedilen anlayışta mevcuttur.

Bazı insanlar kendi toplumlarını aşıp tüm insanları aydınlattığı gibi fikirleri de asırları ve hatta çağları aşıp güncelliğini korur. Kısacası mekânını ve zamanını aşabilen bu kişiler dünya miraslarının insandaki vücut bulmuş birer halidirler. Bu nedenle içlerinden çıktıkları toplum için birer medar-ı iftihar tablosudurlar. Selçuklu yıkılış döneminden itibaren oluşan ortamda yukarıda bahsedilen kişilerden hareketle, Türklerin dünya medeniyetine hediyesinin bereketli olduğu bir dönem yaşanmıştır. Başta Mevlânâ, Yûnus Emre, Hacı Bektâş-ı Velî olmak üzere bugün sadece Müslüman ve Türkler tarafından değil tüm insanlar tarafından sahiplenilen, görüşleri benimsenen birer dünya mirası bırakılmıştır.²⁰

Zaman ve mekânı aşan sanat eserlerini, şiirleri ve en önemlisi değerleri insanların temel ihtiyaçlarının karşılanmasından sonra üretebildikleri yönünde genel bir kanaat hâkimdir. Ancak yukarıda bahsedilen dönemde olduğu gibi bazen de temel ihtiyaçların bile görülemediği, insanın değersizleştiği durumlarda göz kamaştırıcı bir üretkenlik olabilmektedir. Acı ve sancının bol olduğu süreçlerde

²⁰ Toplumsal hafızada yer edebilmenin önemi ve bu hafızada yer etmenin etmenleri hakkında detaylı bir açıklama için bk. (Soileau, 2009, s. 22-26).

üretilenler, belki de refah ve bolluk dönemindekilerden çok daha yüce, çok daha kristalize olmaktadır.

“Ben-sen”, “doğu-batı”, “güç-zayıflık” zıtlıklarından veya “ben” merkezli bir dünya dizayn etmeye yönelik ayrıştırıcı tutumlardan vazgeçerek, bir daire içinde, birbirlerine bağlı olarak tüm yaratılanların değerli olduğu bir anlayış, günümüz insanlığının temel ihtiyacıdır. Bunun çözümü ise yedi asır öncesi Anadolu’sunda mevcuttur.

EXTENDED SUMMARY

The aim of this study is to find out which values and teachings were followed in order to overcome this crisis, and which principles brought the spirit of the period to the fore in a period when the people of Anatolia lived together in many political, military, social and economic crises during the collapse of the Seljuk State.

Turks had to shoulder great disasters in the process of evolving from Anatolia to Turkey. After experiencing a great immigration adventure, Anatolia became a homeland for Turks as a result of long efforts. However, much greater of these struggles/wars took place with the Crusades, and the Turks succeeded in defending their homeland for the first time. After the Crusades, the wars of the political actors in the region continued for a long time and the troubles continued to this extent. In addition to wars, the continuation of the waves of immigration and the coexistence of people from different cultures and ethnicities brought a social confusion. After the Seljuks established dominance in Anatolia, a period of prosperity was experienced, and therefore, even today, the works that witnessed that period decorated Anatolia. However, during this period of prosperity, the rulers' policy change, their emphasis on bureaucrats of Iranian or non-Muslim origin, and the reflection of this in the public eye made Turkmens offended. The Babai uprising that followed all these struggles for existence, wars and alienation led to an increase in the pressure on the Turks. After that, the Mongol domination and a new series of rebellions started, and the people were overwhelmed under great social and economic pressure. How the public reacted to this multifaceted depression constitutes the problem of the research.

The importance of the leaders who guided the society in the times of the depression is very important in history. In this process, important figures who had great effects on the people in Anatolia and whose reflections extend to today lived. Some of those were Yünus Emre, Mawlānā, Hādjdjī Bektāsh Walī, Sheikh Awhaduddīn Kirmānī, Ahi Evran and Ibn ‘Arabī. Khoja Ahmad Yasawī did not live in this geography or in these dates, but her work was also one of the references, as the Anatolian Turkishness had a great influence on the perception of Islam and

the people mentioned above. By examining the works and poems written by these people, common human values were tried to be determined. For this reason, in the study, instead of giving the findings from each person's works one after another, common values were determined and a text pattern was established over the values by writing what each leader said about these values.

When the works are examined, the first value that was frequently emphasized is love/humanity. Looking at God and his creations with love, not breaking any heart with an encompassing love has been an important issue, breaking a heart was criticized with the heaviest expressions. Another principle we encounter is that clergymen and dervishes occupied a supra-religious position; they were equidistant from all segments of society called the sect of love, and that they were a shelter for people. As a result of this understanding, not discriminating between people, helping all people, being an ointment for wounds were also among the values.

In the mentioned crisis period, the people were able to overcome this process only by protecting these values and adopting them, and in the process of the collapse of a state, they were able to establish the foundations of an empire in a social sense. Thanks to these values, a rare example of coexistence was formed in history, and all the people were able to exist in social peace and continue their lives without losing their identity. In addition, thanks to these values, the process of evolving from Anatolia to Turkey was relatively painless.

KAYNAKÇA

- Ak, A. (2008). *Büyük Türk âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. İstanbul: Bayrak Matbaası.
- Ay, R. (2008). *Anadolu'da derviş ve toplum 13-15. yüzyıllar*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Aytaş, G. (2010). Hacı Bektaş Velî ve Thomas More'da hümanizm. *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Dergisi*, 55, 139-148.
- Bal, M. S. (2006). Türkiye Selçuklu devletine hükümdarlık yapan vezir; Şemseddin İsfahânî. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 265-294.
- Balivet, M. (2012). *Konya dönen dervişler şehri* (Aydın, M. Çev.). Konya: Nüve Kültür Merkezi Yay.
- Balivet, M. (2016). *Şeyh Bedreddin tasavvuf ve isyan* (Güntekin, E. Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Banarlı, N. S. (1983). *Resimli Türk edebiyâtı târihi I destanlar devrinden zamânımıza kadar*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Barkan, Ö. L. (1993). *Kolonizatör Türk dervişleri*. İstanbul: Hamle Yayın Dağıtım.
- Bayram, M. (2016). Anadolu Selçukluları'nda devlet yapısının şekillenmesi. *Cogito*, 29, 61-73.
- Bolat, A. (2014). Tasavvuf geleneğinde "öteki" algısı. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, 43-73.
- Cahen, C. (2012). *Osmanlılardan önce Anadolu* (Üyepazarcı, E. Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Çağatay, N. (1989). *Bir Türk kurumu olan Ahilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Ebû Mansûr el-Mâtürîdî. (2015). *Te'vîlâtü'l Kur'ân tercümesi* (Topaloğlu, B. & Sandıkçı, K. Çev.-Yavuz, Y. Ş. Ed.). C. 2. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Ebû Mansûr el-Mâtürîdî. (2016a). *Te'vîlâtü'l Kur'ân tercümesi* (Sandıkçı, K. Çev.-Yavuz, Y. Ş. Ed.). C. 4. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Ebû Mansûr el-Mâtürîdî. (2016b). *Te'vîlâtü'l Kur'ân tercümesi* (Sandıkçı, K. Çev.-Yavuz, Y. Ş. Ed.). C. 5. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Ebû Mansûr el-Mâtürîdî. (2018). *Te'vîlâtü'l Kur'ân tercümesi* (Tüfekçi, İ. Çev.-Yavuz, Y. Ş. Ed.). C. 9. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Ebû Mansûr el-Mâtürîdî. (2019). *Te'vîlâtü'l Kur'ân tercümesi* (Sandıkçı, K. Çev.-Yavuz, Y. Ş. Ed.). C. 14. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Ekinci, M. (2007). Bektaşî ve Alevî kültüründe insan sevgisi. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/(17), 163-171.
- el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri el-Rugadi İbni Bibi. (2014). *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye Selçuknâme* (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Elvan Çelebi. (2014). *Menâkıbu'l-Kudsiyye fi Menâsıbu'l-Ünsiyye Baba İlyas-ı Horasânî ve sülâlesinin menkabevî tarihi* (Erünsal, İ. E. & Ocak, A. Y. Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Eraslan, K. (1996). Ahmed-i Yesevî'nin hikmetlerinde hoşgörü. *Erdem Dergisi*, VIII/(24), 777-782.
- Eyice, S. (1968). Çorum'un Mecitözü'nde Âşık Paşa-oğlu Elvan Çelebi zaviyesi. *Türkiyat Mecmuası*, XV, 211-246.

- Göksu, E. (2015). Türkiye Selçuklu ordusundaki Frenk ücretli askerler ve Babaîler isyanı'nın bastırılmasındaki rolleri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 74, 211-233.
- Gölpınarlı, A. (2021). *Yunus Emre hayatı ve bütün şiirleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Günay, Ü. (1996). Anadolu'nun dinî tarihinde çoğulculuk ve hoşgörü. *Erdem*, VIII/(22), 189-220.
- Güngör, E. (1996). *İslâm tasavvufunun meseleleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Hacıgökmen, M. A. (2011). *Ahiler şehri Ankara XIII-XIV-XV. yüzyıllarda Ankara'da Ahilik ve Ahiler*. Konya: Kömen Yay.
- Hacı Bektâş-i Veli. (2009). *Manâkıb-ı Hümkâr Hacı Bektâş-i Veli vilâyet-nâme* (Gölpınarlı, A. Haz.). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Halman, T. S. (1968). Turkish humanism and the poetry of Yunus Emre. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10, 231-240.
- Halman, T. S. (1983). Love is all: Mevlana's poetry and philosophy, *Mevlana Celaleddin Rumi and The whirling dervishes sufi philosophy-whirling rituals-poems of ecstasy-miniature painting* (Halman T. S. & And M.) İstanbul: Dost Yay.
- Hasluck, F. W. (2012). *Sultanlar zamanında Hristiyanlık ve İslâm I* (Binder, T. Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Hasluck, F. W. (2013). *Sultanlar zamanında Hristiyanlık ve İslâm II* (Binder, T. Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Hoca Ahmed Yesevî. (2018). *Dîvân-ı Hikmet* (Bice, H. Haz.). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- İbn Arabî. (2017). *Arzuların tercümanı Tercümânü'l- Eşvâk* (Kınık, M. Çev.). İstanbul: İz Yay.
- İbn Arabî. M. (2012). *Fütuhât-ı Mekkiyye 18* (Demirli, E. Çev.). İstanbul: Litera Yay.
- Kara, M. (2019). *Tasavvuf kültürü*. Ankara: Anadolu Ay Yay.
- Kara, M. (2020). *Anadolu'nun üç ermişi Yûnus Emre Eşrefoğlu Râmî Niyâzî-i Mısrî*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Karakoç, S. (2018). *Yunus Emre*. İstanbul: Diriliş Yay.
- Kayhan, H. (2011). Selçuklular devrinde Türk saraylarında Fars şâirleri. *Turkish Studies*, VI/1, 1477-1485.
- Kayhan, H. (2018). Köseadağ Savaşı'na kadar Türkiye Selçuklu devletinde Türkmenler. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, IV/(1), 99-112.
- Kerîmüddîn Mahmud Aksarayî. (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbar* (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Korobeinikov, D.A. (2005). Orthodox communities in eastern Anatolia in the thirteenth to fourteenth centuries. Part 2: the Time of Troubles. *Al-Masaq*, XVII/(1), 1-29.
- Köprülü, M. F. (2013). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (Köprülü, O. Haz.). Ankara: Akçağ Yay.
- Köse Uzun, N. (2019). Doğu ve Batı'da hümanizm/insan sevgisi: Örtüşüp Ayırıştığı Kısımlar (Doktora Tezi). Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=vjszP7PzV0HebcjFEvDfwBFVWUecxEoelliPU7oQmHZwyFTzg57lpddKEwXtfEj>.
- Küçük, H. (2019). *Ana hatlarıyla tasavvuf tarihine giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

- Küçükaya, M. A. (2016). Hoca Ahmed Yesevî' de insan sevgisi. *Diyanet İlmî Dergi*, LII/ (4), 113-128.
- Merçil, E. (2008). Sâhib Ata (ö. 687/1288) Anadolu Selçuklu veziri. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 35, s. 515-516). İstanbul: Diyanet Vakfı Yay.
- Moghaddam, A. (2017). 13-15. yüzyıllarda Anadolu'da Ahilik: kurumsallaşma, toplumsal yapı ve ideoloji. (Doktora Tezi). Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=q3-d9QtLoVA2OMExHSKJpcQ8rqazom5wY2WCxf7vWvo4s_JMA7DNe0HjqAFtsKIT.
- Ocak, A. Y. (1981). Bâzı menâkıbnâmeler göre 13.-15. yüzyıllardaki ihtidâlarda heterodoks şeyh ve dervişlerin rolü. *Osmanlı Araştırmaları*, II/(2), 31-42.
- Ocak, A. Y. (1996). *Türk sūfiliğine bakışlar*. İstanbul: İletişim Yay.
- Ocak, A. Y. (2010). Türkiye Selçukluları ve İslâm (genel bir bakış). *Türkiye sosyal tarihinde İslâm'ın macerası makaleler-incelemeler* (s. 123-158). İstanbul: Timaş Yay.
- Ocak, A. Y. (2012). Toplum, kültür ve entelektüel hayat (1071-1453). *Türkiye tarihi 1071-1453 Bizans'tan Türkiye'ye* (s. 421-500). İstanbul: Kitap Yay.
- Ocak, A. Y. (2014). *Babailer isyanı Alevîliğin tarihsel altyapısı yahut Anadolu'da İslâm-Türk heterodoksisinin teşekkülü*, İstanbul: Dergâh Yay.
- Ocak, A. Y. (2016). *Kültür tarihi kaynağı olarak evliya menâkıbnâmeleri –XV-XVII. yüzyıllar*. İstanbul: Timaş Yay.
- Polat, A. S. (1997). Moğol istilasına kadar Türkiye Selçukluları'nda içtimaî ve iktisadî hayat (Doktora Tezi). Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=4J_FzTwlrMCH4qBROpXP H22kJ57Hy_gylHnQ6aYnG1k-tfzPI9a7ledK9bVdBRJw.
- Sarıkaya, M. S. (2010). Maturîdî'nin din anlayışında hoşgörü. *Malâkât Mezhep Araştırmaları*, III/(2), 145-164.
- Sevgi, A. (2012). Yunus Emre'de insan sevgisinin evrensel niteliği üzerine. *Turkish Studies*, 7/(1), 99-103.
- Soileau, M. (2009). Yûnus Emre seeks his share traditional and modern accounts. *Tales of God's friends Islamic hagiography in translation* (s. 150-165). (Renard, J. Ed.). California: University of California Press.
- Soileau, M. (2010). Vilâyet-nâme'nin Dünyası, Hacı Bektaş'ın mirası. I. *Uluslararası Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildiriler*, I, 501-509.
- Soileau, M. (2018). *Humanist mystics nationalism and the commemoration of saint in Turkey*. Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Şahin, H. (2015). *Orta zamanın Türkleri orta çağ İslâm ve Türk tarihine dair yazılar*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Şahin, H. (2020). *Dervişler, fakihler, gaziler erken Osmanlı döneminde dinî zümreler (1300-1400)*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî. (2000). *Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî ve Menâkıb-Nâmesi* (Bayram, M. Haz.). İstanbul: Kardelen Yay.
- Şükürov, R. (2016). *Türk Bizans ilişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme süreci* (Pavli, İ. & Can Emir, B. Haz.). İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yay.

- Taşpınar, M. (1992). Yunus Emre ve Meister Eckhart'ta insan sevgisi (Doktora Tezi). Erişim Adresi:
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=wBmNpkQC9Nhi90NLW7E7-ReiGuqQqc7pB-LsEDfIKuSXjSP8PCbPTTJ9QzBUIPnG>.
- Temren, B. (1995). *Tasavvuf düşüncesinde demokrasi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Demokrasi Klasikleri.
- Topçu, N. (2019). *İslâm ve insan Mevlana ve tasavvuf*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Turan, O. (1947). Selçuklu devri vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-Aba, vakfiyesi ve hayatı. *Belleten*, XI/(42), 197-235.
- Turan, O. (2003). *Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi Türk dünya nizamının millî, İslâmî ve insânî esasları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, O. (2018). *Selçuklular zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ürkmez, R. K. (2020). *Selçuklular zamanında Anadolu'da tasavvufi zümreler (XIII. yüzyıl)*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Vryonis S. Jr. (2020). *Küçük Asya'da orta çağ helenizminin çöküşü ve 11. yüzyıldan başlayarak 15.yüzyula kadar İslamlaşma* (Erman, İ. Çev.). İstanbul: Kalkedon Yay.
- Vryonis, S. (1975). Nomadization and İslâmization in Asia Minor. *Dumbarton Oaks Papers*, XXIX, 41-71.
- Yazoğlu, R. (2017). Mevlânâ ve batı düşüncesindeki insanlık sevgisinin karşılaştırılması. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 1-13.
- Yûnus E. (2014). *Yûnus divanı* (Karataş, T. Haz.). İstanbul: Kaynak Yay.